

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИТЕКТОНСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА ШАПЦА

Извод: Шабац је значајан центар у културној географији Србије. У њему се налази низ архитектонских објеката који се уобрајају у културно-историјско наслеђе националног значаја. Циљ овога рада је да евидентира и истакне вредности архитектонског културног наслеђа Шапца, које може бити туристички валоризовано. Рестаурација, заштита и укључивање архитектонских вредности у туристичку понуду Шапца, у комбинацији са другим облицима градског туризма као што су манифестациони и културни туризам, доприноси афирмацији овога града као туристичког центра Западне Србије.

Кључне речи: туристичка валоризација, архитектонски туристички ресурси, културно-историјско наслеђе, Шабац.

Abstract: Šabac is an important center in the cultural geography of Serbia. Numerous of its architectonic objects represent significant part of the cultural-historical heritage of national importance. The aim of this article is to make apparent and stress the values of architectonic cultural heritage of Šabac, which could be touristically valorized. Restoration, protection as well as inclusion of architectonic values into touristic offer of Šabac, in combination with other expressions of urban tourism, such as manifestation and cultural tourism, contribute the affirmation of this city as a touristic center of Western Serbia.

Key words: touristic valorization, architectonic touristic resources, cultural-historical heritage, Šabac.

Увод

Градска насеља су амбијенталне, али и комплексне културне туристичке вредности у којима се комбинују разноврсни елементи атрактивности архитектуре и савремена остварења (Ромелић и др., 2006). Наслеђе старе градске архитектуре Шапца је императив за заштиту како би се очувао дух старог градског језгра и његова аутентичност. С обзиром на степен очуваности архитектуре, Шабац спада међу најатрактивније градове у Србији. Очување, истраживање и проучавање културног наслеђа, данас, представља светску појаву. Кључне вредности од значаја за туристичку валоризацију културног пејзажа постају културно наслеђе, визуелни идентитет, дух места. Култура и туризам, све више добијају на привредном значају и у планирању општег одрживог развоја. У студији "Архитектура у туризму" у склопу развојних стратегија у Аустрији, наглашена је потреба да се доведу у директну везу ове две области. Наиме, архитектура има вишеструку улогу, не само у функцији опслуживања посетилаца, већ и као чинилац туристичке понуде, део идентитета места и елемент маркетинга. Кроз студије анализе међузависности између архитектуре и туризма, показало се да је улога архитектуре и урбанизма двојака: они истовремено могу да буду туристички атрактори и чиниоци туристичке потражње, а имају улогу и у опслуживању посетилаца (смештај, исхрана, забава, и друго) (Марић и др., 2009; Bundesministerium für Wirtschaft und Arbeit, 2007).

¹ мр Љиљана Грчић, дипл. географ, Београд

Историјски и урбанистички развој Шапца

Шабац има историју дугу више од пет векова. Град је више пута мењао господаре, освајан, рушен и обнављан. Бурни историјски догађаји избрисали су стару архитектуру, тако да још само стара Шабачка тврђава одолева зубу времена. Тврђаву су саградили Турци 1470. године, близу некадашњег места Заслон. Након пет година турске власти заузео га је 1476. г. угарски краљ Матија Корвин и држао га 45 година. Потом га опет заузимају Турци под вођством Сулејмана Величанственог и држе га 167 година. Затим је кратко време, до Карловачког мира био немачки, па опет 17 година турски. Пожаревачким миром припао је Аустрији и био у њеном поседу 22 године. Затим опет турски од 1739-1788. године, па немачки до 1791. године када је Свиштовским миром враћен Турској. Српски устаници су га ослободили 8. фебруара 1807. године и држали до 1813. године, када су се Турци вратили. Коначно Турци су га предали српском кнезу Михаилу 1867. године.

У првој половини XIX века збили су се значајни историјски догађаји, који су имали свог одраза, поред осталог, и на градитељску делатност и на ликовно стваралаштво у Шапцу. Све до почетка 19. века живот Шапца одвијао се у Паланци крај тврђаве, у Табан-мали повише тврђаве и на Баиру. Тврђаву и Баир раздвајала је Пољана, Шабачко поље, које је често било под водом. Стога је преко Пољане постојала дрвена ћуприја. Баир је био омеђен барама, Бенском, Беглук и Овељачом, које су стварањем и ширењем нових делова Шапца исушене. У ближој околини Шапца била су ливаде (Камичке и Шипурске) између којих се налазила шума Грмићи. Још у време Првог српског устанка, због скученог простора, избеглице и досељеници насељавају се преко Баира, око раскршћа, па је тај део назван Нова чаршија. Тада је насељавана и десна обала потока Камичак, према Мајуру (насеље Камичак) (Јевтић, 1983).

Шабац се нарочито интензивно развијао после Другог српског устанка, када је кнез Милош Обреновић поставио за управника Шапца свог брата, Јеврема Обреновић (1790-1856). Изграђен је Јевремов конак, најпознатија и најзначајнија грађевина у то време.

Сл. 1. Конак Господар Јеврема Обреновића у Шапцу (1822-1824),
порушен 1906. године (Кojiћ, 1940)

Јевремов конак, био је први кнежев конак у Србији. Грађен је од 1822 – 1824. године, као кнежевска резиденција. Изградњом овог објекта руководио је Хаџи Никола Живковић, главни неимар кнеза Милоша Обреновића. Зграда је имала све одлике репрезентативних кућа грађених у "балканском стилу". За ову грађевину Јоаким Вујић, приликом свог боравка у Шапцу (1827), каже да "симетријом, архитектуром и красотом превосходи све конаке и дворове по Србији". Срушена је 1906. године и на њеном месту је подигнута зграда Начелства. На основу фотографија и описа Јоакима Вујића, архитекта Бранислав Којић је реконструисао нацрт зграде (Којић, Б., 1940). Заиста је велика штета што та зграда није сачувана, јер би се и данас истицала својом величином и лепотом у самом граду (Здравковић, 1957). На постојање ове "великолепне резиденције" осим фотографија, подсећају и две мермерне плоче које се чувају у Шабачком музеју. Ако би се израдила макета овог здања, то би био прилог познавању старе грађанске архитектуре тог времена у Шапцу.

У време господар Јеврема, Шабац је постао један од најнапреднијих градова у Кнежевини Србији. Новонасељено подручје и постојећи путеви око раскршћа, дали су главне итинерере кроз град, који су омогућили прву урбанизацију града (којом није био обухваћен Баир), налик на ушоравање, изведену од 1830-1836. године. Почетком фебруара 1836. године, по завршетку пројектовања и трасирања нових улица, Лазар Теодоровић је писао кнезу Милошу, да је "варош шабачка по укусу европејском устројена и ушорена с кућама, и да се пружа по већој части и дужини због тога што је турски Баир од града препречина на ком се још по нека турска кућа наоди" (Милић, 1980). Први регулациони план града урадио је 1853. године окружни инжењер у Шапцу, Андреја Вуковић (пројектовао хотеле "Балкан" и "Лондон" у Београду) (Јевтић, 1983). Процес архитектонске европеизације града нарочито је убрзан после 1867, када је турска војна посада морала да напусти Шабачку тврђаву, као и друга утврђења у Србији (Јанићијевић, 1998). Захваљујући повољном географском положају на контакту три привредно-географске целине - Мачве, Поцерине и Посавине, на прелазу преко реке Саве и на граничном прелазу где се сусичу путеви из ширег залеђа, добро организованог трговини са Аустријом, развијеним занатима и друштвеном животу, Шабац до краја XIX века постаје један од најразвијенијих градова у Србији. У раздобљу, од првог ослобођења Шапца до Првог светског рата, за око сто година, Шабац је изградио свој лик у условима релативног мира. Феликс Каниц га је назвао "Мали Париз" (Каниц, 1991). Из тога времена посебним културно – историјским и архитектонским вредностима издвајају се Владичин конак, зграде Полугимназије, Старе болнице и Крсмановића палата, као и други значајни архитектонски споменици грађени у стилу романтизма, неоренесансе и академизма (Јанићијевић, 1998). Шабац је добио сталну уличну расвету са изградњом јавне електричне централе, 1906. године (Родић, 1991). Најзначајнији план града рађен је студиозно 1911, а одобрен на почетку 1912. године. Почетком XX века подигнута су здања Окружног начелства и Окружног суда, Царинарнице и Електричне централе. За време бомбардовања Шапца 1915. године "три дана и три ноћи" од стране Аустроугарске, порушене су и запаљене многе грађевине. После тога, требало је много времена да Шабац израсте као "феникс из пепела". Општина је 1928. године наручила нови регулациони план, који је завршен 1930. године. После Првог светског рата десио се прелом, Шабац у оквиру проширене државе и промењених економских услова, није изменио свој карактер, у лику и типу, остало је наслеђе, коме се прилагођавало као примеру и тежило као домету. У то време подигнуте су многе јавне грађевине (Шабачка банка, односно Касина 1930, хотел Зелени венац, Занатски дом 1934, Народна банка 1938, Тржница 1939, Хируршки блок бановинске болнице (Јевтић, 1983).

Архитектонско наслеђе Шапца у савременим условима развоја и трансграничних интеграција задобија све већи туристички значај. Општина Шабац је крајем 2000. године потписала Протокол о оснивању Региона "Дрина – Сава – Мајевица", који је формиран 2003. године (Тодоровић и др., 2004). Међу делатностима од посебног значаја за регионалну прекограничну сарадњу су култура, спорт и туризам. Бројни објекти и простори који носе епитет заштићеног природног или културног добра, захтевају другачији и економски активнији третман од досадашњег (Стојков, Ђорђевић, 2004).

Главни видови архитектонских туристичких ресурса

Успех развоја туризма зависи не само од одговарајуће материјално-техничке базе, одговарајућих опште прихваћених стандарда и потреба, него и од уникалности националног културног наслеђа (Грчић, Љ., Грчић, М. 2007). Архитектонски туристички ресурси укључују грађевине са особитом стилским, естетским или функционалним формама. Најтипичнији предметно – функционални представници архитектонских ресурса су зграде, чије функције су стамбене, административне, школске, културне, производне, трговачке, услужне или су укључене функционално у друге групе (напр. цркве). Зграде су веома разноврсне, према епохи изградње, локалним грађевинским традицијама и грађевинским материјалима, финансијским могућностима власника. Културно-историјски објекти, с обзиром на то да утичу на визуелни идентитет и препознатљивост Шапца, посредно, утичу на туризам. Посете таквим објектима који имају опште особености архитектонских ресурса - одузимају мало времена, али изискују значајну информисаност. Њихова специфичност је да преовладава визуелна перцепција, не само појединачног објекта, него и пратеће типичне средине. Са аспекта туристичке валоризације поред атрактивних својстава споменика културе и споменичког наслеђа, значајна је и њихова локација у простору. На територији општине Шабац регистровано је 25 непокретних културних добра, не рачунајући неке споменике меморијалног карактера (таб. 1). Значајно културно - историјско наслеђе овог краја још увек није адекватно валоризовано (Грчић М. и Грчић Љ., 2002).

Таб. 1. Непокретна културна добра у Мачви, Посавини и Поцерини

Врста непокретног културног добра	Општине		
	Шабац	Богатић	Владимирци
Укупно	25	6	3
Споменик културе	23	6	3
Знаменита места	1	-	-
Просторна културно - историјска целина	1	-	-
Археолошки локалитети	-	-	-

Извор: Стаменић, 2006.

Иако су видљиве последице урбаног развоја у историјском језгру Шапца, ипак се може сматрати да је у основи сачувана архитектонска и урбанистичка физиономија с краја XIX и почетка XX века. Да би се истакла туристичка оцена зграда, треба анализирати њихове главне елементе и функције: типичност и карактеристичност за одређену врсту или тип, градитељске особености и ауторски печат.

У сачуваном архитектонском наслеђу Шапца, посебно у црквеној и градској архитектури, сачувана је антологија наше неимарске делатности из XIX-XX века, од

класицизма, сецесије, историцизма преко српсковизантијског стила до модерне, соцреализма, структурализма и касномодерне. У њој су представљене генерације домаћих архитеката и грађевинара, који су јој дали ауторски печат. Готово је извесно да је у прво време претежан број мајстора био из јужних крајева Балкана или из Босне. Важне послове у Србији у време кнеза Милоша добио је неимар *Милутин Гођевац*, пореклом из Босне, који је радио на обнови манастира Чокешине (Коларић, 1959). *Хаџи Никола Живковић*, "први неимар обновљене српске државе" за време кнеза Милоша, градитељ скоро свих зграда за државне потребе у Србији, које су остале под називом "конаци". У његова дела спадају и Конак Јеврема Обреновића и црква Св. Петра и Павла у Шапцу. Конаци из доба кнеза Милоша припадају стилски нашој грађанској архитектури из прве половине XIX века а ова је огранак балканске профане архитектуре (Здравковић., 1957).

Владичин конак и Стару зграду гимназије пројектовао је 1856-57. године Чех, *Јарослав Часни*, "инцилир попечитељства просвештенији и црквених дела" (Каниц, 1991). *Светозар Ивачковић*, архитекта одељења Министарства грађевина Кнежевине Србије (дипломирао у Бечу 1874.), сматран је најзначајнијом личношћу у области наше црквене архитектуре крајем XIX века до почетка Првог светског рата. Пројектовао је цркве у Каони (са Илкићем) 1884., Засавици 1885. и у Салашу Ноћајском. Његовој генерацији припада и Јован Илкић (дипломирао у Бечу 1883.), који је у Шапцу пројектовао Крсмановићеву кућу, најрепрезентативнији и најмонументалнији стамбени објекат с краја XIX века. У делима *Милорада Рувидића*, професора Архитектонског факултета, с почетка XX века уочљива је тежња за оживљавањем чисто српских, изворних градитељских традиција. М. Рувидић је у профаној архитектури доследно спроводио академски правац, примењујући и елементе сецесије облика (*Живановић*, 2004). Архитекта *Јован Новаковић* (1883-1942) је елементе старог српског неимарстава примењивао и на сеоским објектима (среска кућа у Глушцима). Водећи руски неимар – емигрант *Василиј Андросов*, од 1919. године архитекта у Министарству грађевина, најплоднији неимар православних цркава у Србији тог доба, пројектовао је цркву у Глоговцу 1929. године. Осим Андросова, *Жарко Татић*, архитекта Министарства грађевина, у националном стилу је израдио план цркве у Глушцима, 1924. године. У вредна дела *Момира Корунковића*, неимара националне оријентације, спада конак у Чокешини и Церски споменик. Архитекта Милан Минић пројектовао је Хотел "Зелени венац", обликован у живописном националном стилу (Кадиевић, 2007). *Анте Гашпарац* пројектовао је Соколски дом, а међуратни "експерт" *Богдан Несторовић* зграду Народне банке.

1. Административне зграде

У градовима Србије најчешће се сусрећу начелства, судови и друге управне зграде. Због њихове друштвене важност и концентрације значајних функција у њима, оне се обично налазе у центру, то јест лако су доступне, уочљиве по размеру и естетском изгледу. У тим старим, добро очуваним и архитектонски вредним зградама у Шапцу смештени су Народни музеј, Народна библиотека, сликарске галерије. Сличну улогу има и стара болница, у којој је данас смештен Историјски архив.

Владичин двор (данас зграда Шабачке библиотеке), подигнут је 1854. године. Феликс Каниц који је посетио Шабац 1888. године, наводи да се у "Поцерској улици налази владичин конак, који је саградио, Јарослав Часни и који је од 1886. године напуштен (пошто су спојене шабачка и београдска епископија) (Каниц, 1991). Конак је подигнут у духу симбиозе традиционалних градитељских облика и архитектонских елемената које је донело ново време (Јанићијевић, 1998). Обрада спољашњег дела грађевине извршена је по обрасцима романтичарске архитектуре

средње Европе (Марковић, 1996). "Епископски двор" – "Суд конзисторије шабачке" или "Владичин конак", дуго времена је служио као седиште владике Шабачко-ваљевске епархије. Године 1954, на згради су извршени обимни грађевински радови и у њу је смештена библиотека.

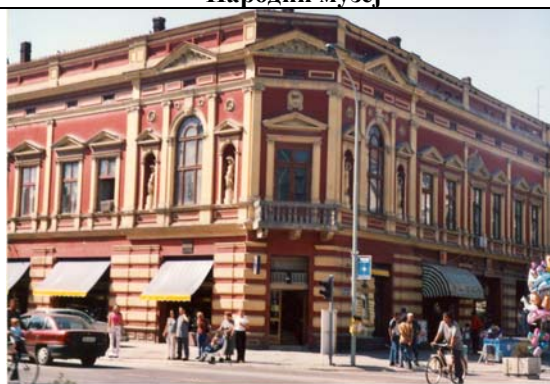
Владичин конак

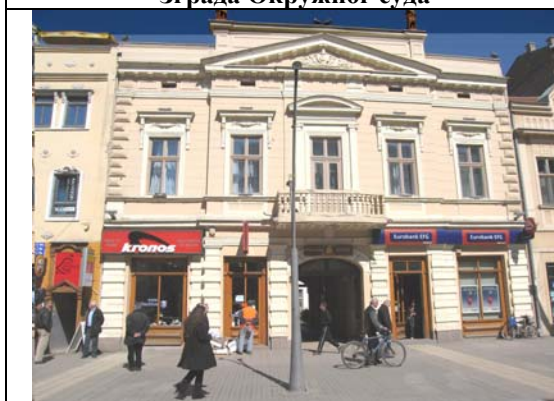
Народни музеј

Зграда Окружног суда

Крсмановића кућа

Епархијски двор (Арамбашића кућа)

Хотел Зелени Венац

Зграда окружне болнице (данас зграда Међуопштинског историјског архива), подигнута је 1865. године. Према Ф. Каницу "лепа је и болница, чија је градња стајала 6000 дуката и у којој је лечено 1200 болесника уз утрошак 33 000 динара" (Каниц, 1991). Зграда има мирну фасаду коју оживљава у средишњем делу високо постављени троугласти тимпанон и низ слепих аркадица које су постављене високо испод кровног венца дуж целе чеоне фасаде грађевине (Марковић, 1996).

Зграда начелства (данас зграда СУП – а), смештена у главној улици, подигнута је 22. децембра 1905. године, по пројекту познатог српског архитекте Михаила Рувидића. Грађена је у неоренесансном стилу са академским формама (Живановић, 2004).

Зграда Окружног суда, подигнута је 1909. године и своју првобитну намену је задржала до данас. И ова зграда, као и претходна, дело је архитекте М. Рувидића. Посебност овог изразито монументалног дела је у томе што представља "реплику суседног објекта Среског начелства, усељеног 1905. године". Уличне фасаде оба објекта су идентичне. У згради Окружног суда, арх. Рувидић је применио стуб као самостални елемент. У холу овог објекта, два стуба носе трокрако степениште и уздижу се до висине последњег степенишног подеста. Овај пар стубова својом кубичном пуристичном обрадом, могу се ставити у врх српске архитектуре до данашњег дана (Живановић, 2004). Зграда је адаптирана 1995. године.

Дом шабачке трговачке омладине (данас Културни центар), изграђен је пре Првог светског рата. Средишњи део објекта симетрично троделног типа, наглашен је високим тимпаноном. У средњем делу је балкон са оградацом од кованог гвожђа. Доњи део кровног венца придржава низ конзолица (Марковић, 1996). У приземљу је уређен галеријски простор за повремене тематске изложбе, вечери поезије, предавања и окупљања љубитеља прошлости Шапца.

Зграда Занатског дома (данас Народног позоришта), саграђена је 1934. године као угаоно здање, добровољним прилозима шабачких занатлија. Њен аутентичан изглед сачуван је у спратном делу. Изнад угаоног фронта, има балустарду са алегорјским фигурама заната, које је у пуној пластици изradio шабачки сликар Стеван Чалић (Марковић, 1996).

Треба поменути и две зграде у околини Шапца, које спадају у значајно архитектонско наслеђе, а то су зграда среског начелства у Владимирцима и зграда окружног начелства у Богатићу.

Зграда старог среског начелства у Владимирцима, подигнута је 1851. године и данас је најстарији објекат у варошици, познат у народу као Конак. Архитектонска концепција, распоред простора, његова намена, као и стилска обрада целог конака, карактеристични су за тадашњи начин живота, схватање и укусу у првој половини 19. века. Конак спада у највредније споменике народног градитељства западне Србије. То је велика приземна зграда, правоугаоне издужене основе са улазним тремом и високим турским оцаима "моравског" типа. Фасаде су једноставно обрађене у малтеру, са већим бројем прозорских отвора без декоративне пластике и са плитким хоризонталним кровним венцем. На прозорским отворима сачуване су решетке изграђене од кованог гвожђа. Кров је четвороводан, покривен бибер црепом (Стаменић, Д., 2006) Зграда "Конака" као најстарија зграда у Посавотамнави, од 1976. године када је рестаурирана, има статус споменика културе (33 Споменика културе, 2002).

Зграда старог окружног начелства у Богатићу (данас Општине Богатић), саграђена је у периоду 1929-1934. године, у стилу бечке сецесије. Централни део грађевине, постављен на углу улица има полукружну основу и кружну ватрогасну куполу у врху, која доминира. Фасадна платна су скромно декорисана, сем неких делова на којима је примењена декоративна пластика инспирисана мађарском

сецесијом. После Другог светског рата била је средиште среза Мачванског, а од 1955. године до данас седиште Општине Богатић (Стаменић, 2006).

2. Образовне и културне зграде

Још у време владавине кнеза Милоша, држава је почела да унапређује народноју просвету. У Шапцу је 1836. године почела са радом друга гимназија у Србији, после крагујевачке (Гавриловић, 2002). Око половине XIX века подижу се прве школске зграде: Основне школе (поред цркве) 1857, Полугимназије 1856/57, а нешто касније, осамдесетих година настају спратне зграде основних школа у Карађорђевој улици и у Камењаку, а убрзо и зграда Прекошорске основне школе. Полугимназија добија одлике романтизма, а остале започињу епоху академизма (Јевтић, 1983). Зграда најстарије основне школе у Шапцу, до цркве, због оштећења у Првом светском рату порушена је 1921. године.

Стара зграда Гимназије (тзв. зграда Полугимназије, сада Народни музеј) саграђена је 1856/57 године у европском, неокласицистичком стилу (Јанићијевић, 1998). Гимназија је основана 1837. године, а тек 1856. године за њу се подиже посебна зграда на спрат, коју је пројектовао Чех, Јарослав Часни. Зграда је значајна не само као културно-историјски и архитектонски споменик већ и као вредан споменик развоја шабачког средњег школства. То је била прва наменски зидана зграда за средњу наставу у Србији. Почетком XX века, и између два рата, гимназија добија нову зграду, па је стара зграда, као неподесна за извођење савремене наставе, променила првобитну намену и 1960. године уступљена Народном музеју. Зграда је симетрична грађевина, наглашеног средњег дела који излази из равни бочних крила и има неколико конзола које придржавају кровни венац средњег дела (Марковић, 1996). У овој гимназији су се школовале многе знамените личности српске науке, књижевности и уметности (Јован Цвијић, Лаза Лазаревић, Стојан Новаковић, Милева Ајнштајн, Милић од Мачве и многи други). Нова Зграда Гимназије (део у улици Војводе Мишића), саграђена је 1928. године.

Зграда Основне школе "Вук Караџић" (некадашње ОШ на Камичку), изграђена је у периоду 1885 -1887. године. Данас је то најстарија основна школа у Шапцу, јер је старија школа крај цркве разорена у Првом светском рату. Лепоту ове симетричне спратне грађевине запазио је с краја XX века Ф. Каниц, који каже да "нова основна школа у Каменој улици, украшена двома фигурама, архитектонски је надмашила зграду гимназије" (Каниц, 1991). Скулптуре које помиње овај чувени путописац, и данас се налазе у средишњем делу школе, на атици крова (Марковић, 1996).

Зграда Основне школе "Јанко Веселиновић" у Карађорђевој улици, друга је школа по старости, подигнута 1887. године. Изграђена је у неоренесансном стилу. Има фасаду украшену подпрозорним и надпрозорним венцима и тимпанима и кровним венцем који носи низ конзолица. Здање је готово у целости сачувало првобитни изглед.

Прекошорска основна школа (данас Музичка школа "Михаило Вукдраговић"), у Масариковој улици, била је пре Првог светског рата једна од три основне школе у Шапцу, изграђене крајем XIX века. За време Првог светског рата у њој су били пошта и болница, а затим један део Гимназије, у који је после њеног исељења у нову зграду, усељена Учитељска школа.

Зграда Соколског дома - "Соколана" (сада СД "Партизан"), грађен је у периоду од 1931-1934. године, по пројекту инжењера Анте Гашпарца, у стилу модерне. Легат је краља Александра Карађорђевића. У Шапцу је још 1894. године основано соколско друштво, чији су чланови на свесловенским соколским слетовима

у Прагу освојили неколико медаља. Ова монументална грађевина представља висок домен соколске архитектуре међуратног периода. Састоји се из угаоног дела, на коме је главни портал са степеништем и јако издужене хоризонталне сале за вежбање (Стаменић, 2006). Прилагођен функционалним захтевима времена, овај репрезентативни објекат, са пространим фискултурним салама као доминантним мотивима у ентеријеру, представља претечу савремених спортско-рекреативних центара.

3. Приватне стамбене зграде

Осим спољашње атрактивности за посетиоце су интересантни унутрашњи распоред и намештај. Многе од њих привлаче туристе зато што су родне куће познатих личности или су у њима боравили неко време. У неким атрактивнијим кућама се приређују сликарске или етнографске изложбе (Дуњића кућа). Крајем XIX и почетком XX века имућни Шапчани, углавном трговци, подижу лепе грађевине у позно класицистичком стилу које постају украс и понос града. У оквиру старог градског језгра Шапца сачуване су бројне стамбене грађевине, од којих су неке праве палате, како по свом архитектонском решењу, тако и по обликовању и начину грађења. У ту групу сврставају се Крсмановићева кућа и Арамбашића кућа, у центру Шапца.

Кућа проте Јована Павловића (Масарикова 3), поред цркве, саграђена је 1846. године, у стилу балканске профане архитектуре, као једносратна грађанска кућа. На уличној фасади има три прозорска отвора међусобно одвојена са наглашеним једноставним пиластрима. Данас представља најстарији објект у граду, у чијем се приземљу налази посластичарница "Липа". У њој је живео Јован Павловић (1804-1861) свештеник, књижевни радник и преводилац. Његова књига "Слово на дан радосне вести о признању султановом српских граница", прва је штампана књига у новооснованој Државној штампарији, 1833. године (Шашић, 1998).

Арамбашића кућа (данас Епархијски двор) у Карађорђевој 3, саграђена је крајем XIX века (око 1880), као стамбена кућа на спрат Ђорђа Б. Арамбашића, једног од најбогатијих трговаца у Шапцу. Од 1954. године, када је Владичин конак уступљен Шабачкој библиотеци, репрезентативно здање Арамбашића је постало седиште Шабачко-ваљевске епархије (данас Шабачке епархије) и владике. Зграда је обликована у духу неоренесансе. Централним делом епархијског здања доминира велики тимпанон са амблемом власника, изнад којег је балустрада са две фигуре у пуној пластици. Унутрашњост централног тимпанаона садржи флоралну декорацију и иницијале изведене у штуку. Натпрозорници су укарашени гирландама. У средишњем делу грађевине се налази балкон, чија врата су означена полукружним тимпаноном и пиластрима с коринтским капителима (Марковић, 1996).

Крсмановића здање у строгом центру града (на углу улица Масарикове и Јевремове) подигнуто 1892. године, мираз је супруге београдског велетрговца и извозника Димитрија Крсмановића, Јованке, из чувене куће Топузовића из Шапца (Костић, 1994). Зграда је значајна не само као културно-историјски споменик већ и као вредан објект српске архитектуре, изграђен у задњој деценији XIX века. Изведена је по плановима Јована Илкића, једног од најплоднијих српских архитеката у XIX веку. До Првог светског рата је на самом углу здања била постављена велика ренесансна купола са две седеће фигуре крилатих божанстава, а по симсу зграде биле су постављене стојеће фигуре (Марковић, 1996). Подигнута је као угаони објекат на раскршћу, у духу академизма, са богатим украсима на фасади. Оваква локација је утицала на архитектонско обликовање, при чему су уличне фасаде посебно истакнуте.

Кућа Павла Станића, шабачког сарача и седлара, у Г. Јевремовој 21, подигнута је 1910. године. Објекат је обликован у стилу сецесије, са раскошном обрадом главне фасаде. Спратни део има три прозорска отвора који су украшени балустерима (потпрозорницима), а натпрозорници стилизованим шкољкама. (Стаменић, 2003).

Кућа Драгомира – Драже Петровића, у Масариковој 39, саграђена је 1912. године у духу сецесије. Улична фасада обилује флоралним декоративним елементима, а посебно су украшени венци зграде и натпрозорници (гирланде, балустери и др). Над хаустором уздиже се полукружни еркер који доминира зградом. Врх еркера има облик кубета, са оградицом од кованог гвожђа. Сокл зграде са дубоким браздама изведеним као на ренесансним грађевинама, урађен је од радаљског гранита (Стаменић, 2003).

Кућа Андре Јовановић, лекара и добротвора, у Јевремовој 3, подигнута крајем 19. века на месту родне куће књижевника Лазе Лазаревић. На врху чеоне фасаде целом дужином постављена је балустрада. У спартном делу, који је вертикално подељен пиластрима, има три прозора са троугластим тимпанима (Марковић, 1996).

"Дуњића кућа" (данас Ликовна галерија Шапца), подигнута је као породична кућа истакнутог хирурга и управника шабачке Бановинске болнице, др Михаила М. Дуњића. У њу је често свраћао и шабачки сликар Стева Чалић, који је ту насликао своју познату слику "Циганчица". Зграда је почела да се зида 1923. године, по плану шабачког архитекте Милошевића. Грађена у еклектичком маниру, са декорацијом свих фасада, углавном, неоренесансним, које се виде по лучним надпрозорницама, који леже на флоралним декорацијама, конзолама и коринтским капителима и пиластрима декорисаним маскеронима у облику лавље главе (Војиновић, 2001). Осамдесетих година XX века, овај споменик градске архитектуре, откупила је Шабачка општина.

4. Трговачко – услужне зграде

Карактеристични представници старих трговачких – услужних зграда су:

Зграда Прве народне апотеке Илије Ранковића, у Јевремовој 123, подигнута 1928. године по пројекту арх. Ал. Јанковића. Улична фасада објекта има наглашен централни ризалит. Спратни део ризалита има три прозорска отвора међусобно одвојена танким полуобличастим стубићима, а у нивоу крова је атика као балустрада оивичена са два стуба који носе вазе. Има симетричну уличну фасаду, са обе стране ризалита, са два балкона на спратном делу (Стаменић, 2003).

Зграда хотела "Зелени венац", на углу Карађорђевој и Улице Цара Душана, саграђена 1934/35. године као двоспратно угаоно здање. Хотел је назван "Зелени венац", по истоименој кафани, која се налазила на том месту. Реч је о једном од најзначајнијих објеката у националном стилу са упадљивим фолклорним обележјима, који је пројектовао Милан Минић. Има зелену фасаду на којој се истичу лучни завршеци прозора и балконских ниша, а на угловима зграде доминирају балкони са удвојеним декоративним стубовима једноставне обраде. Лође и бифоре спрата, четвороводни кров, аркаде, разуђеност и романтичарска неусиљеност израза, читавој композицији утискују фолклористички карактер (Кадијевић, 2007).

Зграда Народне банке, на центру града, на углу Масарикове и Карађорђевој улице, подигнута је 1938. године, по пројекту познатог архитекте Богдана Несторовића. Иако има велику, празну лучну површину, без прозора или са било каквим украсима, време је показало да се добро укомпоновала на највиталнијем раскршћу (Јевтић, 1983).

Зграда тржнице у Шапцу, саграђена је 1938. године, и као непокртно добро од културно-историјског значаја налази се под заштитом државе. Детаљна реконструкција Тржнице обављена је 2005 - 2006. године. Ова једина пијаца у граду под кровом, има површину 1200 м² у основи и фреквенцију од око 20 000 грађана недељно (Политика, 24. јун, 2006).

Зграда Шабачке банке, Масарикова 14, изграђена у стилу модерне архитектуре између два светска рата. У горњем делу истичу се две лође увучене од равни фасаде изнад којих се налази троугласта атика са полукружним простором (Марковић, 1996).

Амбијентални туристички ресурси Шапца

Амбијенталне целине представљају посебну врсту непокретних културних добара где се обједињују вредности самих објеката са просторним амбијенталним вредностима и употребним функцијама. Оне су одраз континуитета у развоју и уређењу насеља или његовог дела и најчешће су резултат успешне комбинације више стилова и њиховог прилагођавања основном урбанистичком и архитектонском склопу целине. Због тога, амбијенталне целине имају естетска својства и одређену уметничку вредност (Максин-Мићић, 2007; Ромелић и др., 2006). У Шапцу се налази више амбијенталних целина које могу бити туристички валоризоване.

Старо градско језгро Шапца представља релативно хомогену и препознатљиву урбанистичку и архитектонску целину са естетским и куриозитетним својствима, и са концентрацијом активности које су атрактивне за туристе. То је културно – историјска целина чије су амбијенталне вредности веома важни елементи атрактивности и комплексних мотива града, те им се у политици развоја мора посветити посебна пажња. Старо језгро формирано је у време Првог српског устанка, када је тај део назван "Нова чаршија". Центар насеља се формирао око правилне, крстообразне раскрснице, коју чине улице Господар Јевремова, Карађорђева, Масарикова и Цара Душана. Ту се одвијао јавни живот града и најпре су подигнуте репрезентативне грађевине и објекти јавне намене у духу балканске профане архитектуре. Крајем XIX и почетком XX века уобличена је градска амбијентална целина у духу европских градитељских стремљења. Развој тога простора је испланиран тако да се сачувају његове амбијенталне вредности које подједнако укључују урбане, културно-историјске и природне компоненте. Према урбанистичко-архитектонско решењу, центар Шапца темељно је реконструисан 2003. и 2004. године. Уређена је пешачка зона и на њој су реконструисане некад лепе и богате грађевине. Главне улице и тргови прекривени су орнаментираним колористичким плочама и на њима су постављени најновији модели стубова јавне расвете. Поред знаменитих кућа, у плочник су уграђене осветљене гранитне табле са именима градитеља, међу којима су и највеће српске архитекте: Јован Илкић (пројекат Народне скупштине у Београду), Милорад Рувидић, Никола и Богдан Несторовић. Урађени су записи за 21 грађевину (Глас Подриња, 2004). У најстаријем језгру, зони виших амбијенталних вредности, коју у самом центру града чини Господар Јевремова са околним улицама, осим препознатљивог урбаног карактера, сачуван је и већи број појединачних објеката који својим типолошким и архитектонским својствима одсликавају аутентичан амбијент.

Господар Јевремова улица – просторна културно-историјска целина, јединствен је споменички комплекс, који поред архитектонске има изразиту историјско-урбанистичку вредност. Као сачувани део старог градског језгра, 2006. године је проглашена за културно-историјску целину од изузетног значаја ("Сл. Гласник РС", бр. 58 од 7. 7. 2006. године). Ова улица је део некадашњег старог

градског језгра које се почело формирати у првој половини XIX века, када се град развија ван Баира, који је био окосница насеља ван зидина шабачке тврђаве у XVIII веку. Лоцирана у самом центру, где се одвијао јавни живот града, у другој половини XIX века добила је трговачку функцију. Своје садашње име (пре Главна, Господска) улица је добила још 1890. године, о прослави стогодишњице рођења Јеврема Обреновића (Јевтић, 1983). После Другог светског рата звала се "Улица Марашала Тита", до 2000 када је поново враћен стари назив. После раскида са оријенталном архитектуром (средина и друга половина XIX века), у њој се под јаким утицајем средњоевропске архитектуре подижу репрезентативне грађевине богатих грађана, намењене становању и трговини, али и објекти јавне намене који су својом величином и изгледом доминирали. Почетком XX века тај штимунг је измењен рушењем конака Јеврема Обреновића.

Изглед Јевремове улице, најстаријег дела града, годинама је нарушаван "савременом" грађом зграда без традиционалних узора и естетских вредности и немарним односом према културном наслеђу. У циљу очувања аутентичног идентитета Јевремове улице, извршено је истраживање градске архитектуре, које је 1982. године обавио Завод за заштиту споменика културе из Крагујевца. На основу тога Скупштина општине Шабац је 1985. године прогласила као непокретна културна добра десет објеката градске архитектуре. Даљу бригу о заштити преузео је 1997. године Завод за заштиту споменика културе из Ваљева, који је наставио истраживање градске архитектуре, са акцентом на заштиту и уређењу Господар Јевремове улице, као просторне културно-историјске целине од изузетног значаја за Републику. Завод је 2002. године, вредновао целу улицу, сачинио урбано-архитектонску документацију и идејни пројекат за спровођење заштите и ревитализације овог дела града. Теренским радом обрађено је преко 40 објеката градске архитектуре у тој улици. Елаборат о градитељском наслеђу са прописаним мерама за њихову заштиту уграђен је у Регулациони план Центар 1 у Шапцу (Стаменић, 2003). У настојању да се овај део старог Шапца сачува, приступило се 2003. и 2004. године преуређењу и ревитализацији Јевремове улице. Присутни су стилови неоренесансе, академизма, сецесије, модерне, артдеко, карактеристични за средњоевропска струјања у архитектури крајем XIX и почетком XX века. Заједничка карактеристика свих зграда, без обзира којег су стила, је богато обрађена улична фасада, истакнути портали и пасажи, атици декорисани или балустерима или мотивима флоралног, антропоморфног или геометријског порекла, а на монументалнијим и богатим кућама и зградама јавне намене често се као завршетак постављају стојеће људске фигуре у низу (Крсмановића кућа, кућа Самуровића, итд) (Стаменић, 2003). У Господар Јевремовој улици својим историјско-архитектонским вредностима посебно се истичу следеће грађевине: Начелство округа подрињског (арх. Милорад Рувидић, 1906), Окружни суд (арх. Милорад Рувидић, 1907), Дом шабачке трговачке омладине (пре Првог светског рата), Прва кућа др Андре Јовановића (крај XIX века), Зграда у Господар Јевремовој 13 (крај XIX – почетак XX века), Кућа сарача и седлара Станића (почетак XX века), Зграда Прве народне апотеке (арх. Јанковић, 1928. године) и кућа др Лазара Петровића (између два светска рата). Као непокретна културна добра проглашене су: Зграда начелства округа подрињског (данашња зграда општинског СУП-а), Зграда Окружног суда, Кућа Павла Станића и Зграда Прве народне апотеке (Службени гласник РС, 58/2006). Својим стилским и типолошким квалитетима оне завређују посебан третман који дефинишу мере заштите које прописује територијално надлежни Завод за заштиту споменика културе из Ваљева. Господар Јевремова улица је до данас сачувала и своју особиту улогу у животу града – одувек је била срце вароши, најживља трговачка и пословна зона, сцена културних манифестација и главно шеталиште.

"Раскршће" - најстарији шабачки трг, формирао се још у време Првог српског устанка на правилној, крстообразној раскрсници четири главне улице, Јевремове, Карађорђево, Цара Душана и Масарикове. На њему су подигнута нека од најрепрезентативнијих здања – Крсмановићева кућа, хотел "Зелени венац", зграда Народне банке. Визуелни идентитет самог трга, нарушен је октобра 1969. године рушењем угаоног монументалног здања Жупаније (зграда Општине шабачке), које је доминирало једним крајем трга и на тај начин одлично кореспондирало са Крсмановићевом палатом на другом крају. Жупанија је била саграђена у неоренесансном стилу. Пројектована као грађевина за "угао", имала је наглашени централни део којим је доминирало четвороугаоно кубе са оградом од кованог гвожђа (Марковић, 1996). Испред некадашње палате Жупаније, у центру града, налазила се *Велика пијаца*, установљена 1831. године, за продају животињних намирница и ситних производа. На почетку је била испред цркве, али се касније проширила све до Бенске ћуприје и Гимназије, па с правом М. Ђ. Милићевић, који је у Шапцу боравио 1867. године констатује да "и није била пијаца него улица кроз варош" (Милићевић, 1876). Нажалост, крајње неадекватна архитектонска решења на раскрсници, око које се развио најстарији нуклеус насеља, угрозила су аутентичност и вредност овог трга. На месту старе Жупаније подигнуте су зграде Банке и троспратног пословног центра "Тријумф", сачињене од стакла и армираног бетона, дела савремене архитектуре.

Трг шабачких жртава - главни градски трг, формиран је се у другој половини XX века, на подручју некадашње Бенске Баре, односно на пространом платоу данас уоквиреном хотелом "Слобода" и тржним центром "Кифла", као у периоду 1970 – 2000. године расписано је четири конкурса који су, "посредно или непосредно, третирали простор градског трга, као, потенцијално, најатрактивнијег подручја у централној зони града". У средишту главног шабачког трга доминира главно обележје града, здање хотела "Слобода", испред кога се налази Споменик шабачких знамења, у знак сећања на Први светски рат.

Зграда хотела "Слобода", изграђена је у периоду од 1974 - 1977. године. По димензијама то је прави монументални објект, површине 7.700 m². По својој архитектури је атрактивног спољњег изгледа, у облику правоугаоника, саграђена по пројекту арх. Лала Јањића (Станковић, 1985). Његову спољашњост краси и монументални мозаик, рад академског сликара Драгише Марсенића (Миразовић, 1982). Хотел је 2003. године приватизован (продат је на аукцији фирми "Amasis doo" – Београд, за 25 мил. динара тј. за 385 000 евра) и од тада се реконструише и адаптира за пословни туризам. Испред хотела планирана је изградња отворене вишенаменске градске сцене, на којој ће се одржавати културне и друге манифестације, иза које ће бити велики дисплеј (Михаљевић, Ђорђевић, 2000).

Масарикова улица добила је име 1926. г. по Томашу Масарику (пре се звала Поцерска). У овој особеној културно-историјској целини налазе се нека од најрепрезентативнијих здања – српска православна црква посвећена св. Петру и Павлу, зграда Народног музеја, Народне библиотеке, кућа проте Јована Павловића (најстарији објект у граду), задужбина Стане Милановић (економско-трговачка школа) итд. Смештене једна насупрот друге, зграде Народне библиотеке и Народног музеја, својим положајем, архитектонским изгледом, богатством књига и музејских експоната, чине изванредну културну вредност не само за Шабац, већ много шире.

Црква Св. Петра и Павла, подигнута 1827 – 1831. године, представља посебну културно – историјску и уметничку вредност. Неимар цркве био је Коста Димовић из Охрида. Храм је зидан у тзв. српском стилу. Средином XIX века на њеној западној страни дозидан је високи троспратни звоник у класицистичком стилу (Енциклопедија православља, 2002). Шабачка општина је 1851. године склопила

уговор са неимаром Хаџи Николом Живковићем, кнез Милошевим надзорником изградње објеката у Београду, да дозида торањ монументалних размера, са китњастом барокном капом по угледу на звоник Саборне цркве у Београду. После годину дана, при крају градње, општина је тражили да се подигнута конструкција сруши, јер капа звоника није одговарала пројекту. На њихов захтев Попечитељство унутрашњих дела је формирало комисију, која је констатовала да торањ није урађен у складу са пројектом и не одговара понуђеном узору. После тога, неимар Хаџи – Никола Живковић је урадио трећу верзију, према стручном пројекту чији је аутор био Ђузепе Касано. Радове је обавио предузимач, Карел Шчасни. Тако је "од лепог и китњастог барокног звоника шабачке цркве начињен занимљив споменик наше романтичарске архитектуре (Коларић, 1974).

Карађорђева улица је главна градска саобраћајна артерија. Почев од раскршћа, у њој се налазе хотел "Зелени венац", зграда Народне банке, Арамбашића кућа, зграда некадашње Шабачке задруге "Кошница", зграда Занатског дома (данас Народног позоришта), зграда ОШ "Јанко Веселиновић" из 1887. год. Новом и модерном изгледу допринеле су и приватне куће подигнуте после Првог светског рата, као што су сапунџије Жака Јакова подигнута у духу еkleктизма (бр. 32), Миленка Босиљчић, грађ. предузимача (бр. 37), Боривоја Тирића, дечјег лекара, итд. (Марковић, 1996).

Камичак је занатлијско-трговачка четврт, део је старог Шапца. Протеже се од пијаце "Камичак" до Мачванског трга (некада Мачванске, житне пијаце). Спонтано је формиран у време Првог српског устанка. Простор од Мачванске пијаце до некадашњег моста на Камичку, шездесетих година XIX века назван је Мачванска улица (пре Горњи шор). У њој су биле смештене кафане и радње занатлија старих заната, сарача, ужара, абација, опанчара, бојација, грнчара, свећара, клонфера, колара. Ту, крај ћуприје, била је и "Прва српска радионица кола, каруца и фијакера" Јоце Анића. Овај део града континуирано живи до данас, иако данашње стање открива замрлост старих заната, што је и главни разлог за измену приземних делова објеката, који битно нарушавају његову структуру и амбијент. У том делу града, који се непосредно наслања на пијачни простор, сачуван је чаршијски дух и данас су заступљени садржаји и функције, који припадају области трговине, услужног занатства, и угоститељства са нужним изменама које доноси савремено доба. Према Т. Марковић (1886), са аспекта разноврсности архитектонских реализација, нужно је чувати и овакве целине које својим изгледом делују слично Башчаршији у Сарајеву или Битпазару у Скопљу".

Остали шабачки тргови углавном су транзитног карактера и тек им предстоје уређења. На *Цветном тргу* испред Дома Војске, планирано је да се подигне Споменик господару Јеврему Обреновићу. На Тргу испред Зоркиног солитера и ресторана "Шаран", у Доњем шору (где се гранају две улице - Поп Лукина и улица Милоша Поцерца, некада звана "Шанин шор" у којој се развила тзв. "Мала пијаца"), одавно је покренута иницијатива да се подигне споменик Поп Луки Лазаревићу. *Мачвански трг*, између Нове робне куће и старе аутобуске станице, добио је назив по Житној (мачванској) пијаци, на којој су половином XIX века углавном продаване житарице. На *Тргу ђачког батаљона* код Великог парка, налази се споменик најпознатијем Шапчанину Лази Лазаревић. На *Тргу Светлости*, испред железничке станице, замишљеном као "капија града" одакле свака улица води у центар, постављена је скулптура, на којој се налази дигитални часовник.

Могућности коришћења архитектонских ресурса у туризму

Постоји неколико сфера коришћења архитектонских ресурса у туризму:

1. *За сазнајни туризам* – Културно-историјски потенцијал шабачког архитектонско наслеђа је свеобухватан и разноврстан, да се на њему може едуковати и васпитавати на свим нивоима људског сазнања. Наведени објекти као убедљива сведочанства развоја Шапца кроз историју, биће незаобилазни и у будућим истраживањима градске архитектуре, као и тумачењима опуса њених најзначајнијих творца.

2. *Као комплементарни туристички ресурс*, који допуњује и појачава квалитет и атрактивност других туристичких ресурса у граду и околини.

3. *Као средина, декор културног манифестација*. Та стара, добро очувана здања осим архитектонских вредности имају и своје функције у културном животу града. Нису случајно основна културна средишта у Шапцу преко лета Шабачка тврђава и Господар Јевремова улица. Шабачка тврђава се данас обнавља и адаптира, те добија културну и туристичко-угоститељску намену. У њој се одржава Шабачки летњи фестивал, који је централни догађај летњих шабачких туристичких, културно-забавних збивања у граду. Понекад, архитектонски ресурси могу имати одређени значај у историјским догађајима или литералним сичејима, што је исто основа за туристичке посете – например Зграда начелства у Владимирцима.

4. *Израда сувенира и макета*. Сувенири представљају предмете који носе посебну ознаку дестинације одакле потичу. Аутентичност и лака препознатљивост су главне одлике већине сувенира (Ивков-Цигурски и др., 2008). Осим "Чивијаша", који је везан за одређену шабачку манифестацију, међу сувенирима своје место треба да има и макета Јевремовог конака, као и други архитектонски детаљи који су препознатљиви као симболи Шапца.

5. *Као смештајна база*. Неке старе зграде могу бити уређене за смештај туриста. Туристи одседају у њима због тога што носе специфичну атмосферу, дух прошлих времена, дају романтичне аналогije и буде емоције.

Закључак

Културно - историјско наслеђе, а у том контексту и архитектонски туристички ресурси, треба да представљају један од главних маркентишких фактора у будућем развоју туризма града Шапца (западна Србија). Архитектонским објектима Шапца, дивили су се путописци у XIX и првој половини XX. Феликс Каниц је 1888. године посетио Шабац и назвао га "Мали Париз". У овом раду су истакнути архитектонски културно-историјски споменици, који имају изузетан значај за проширење и подизање атрактивности туристичке понуде. Шабац је један од најзначајнијих туристичко-културних центара Западне Србије, који своју туристичку понуду може заснивати на промоцији културно-историјског наслеђа, посебно градске архитектуре, у комбинацији са културним, забавним, спортским, и другим туристичко-рекреативним активностима.

Литература

- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2002). *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*. Београд: Географски факултет универзитета у Београду
- Грчић Љ, Грчић, М. (2007). Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, св. LXXXVII – Бр. 1, с. 149-162.
- Војиновић, Ж. (2001). Други живот Дуњића куће, "Глас Подриња", јануар, Шабац.
- Вујић, Ј. (1828). *Путешествије по Србији*. Будим, (репринт Горњи Милановац 1999).
- Гавриловић, Д.(2002). *Стазама српске културе*. Бања Лука: "Бесједа", и "Ars Libri".
- Живановић, Д.(2004). *Милорад Рувидић*, ед. Архитектура у Србији, Београд: ОРИОН - АРТ, Филозофски факултет у Приштини, Архитектонски факултет у Београду.
- Здравковић, И. (1957). Конаци Кнез – Милошеве Србије. Београд: *Гласник* Етнографског института Српске академије наука, II - III, (1953 – 1954).
- Ивков-Цигурски, А. (2008). Сувенири као део културног наслеђа становништва у функцији туристичког производа. *Гласник Српског географског друштва*, Св. LXXXVIII/ 4, 59-69.
- Јанићијевић, Ј. (1998). *Културна ризница Србије*. Београд: "Идеа".
- Јевтић, М. (1983). Урбанистичко – архитектонско – комунални развој Шапца, *Годишњак* бр. 17, Шабац: Историјски архив.
- Кадиевић, А. (2007). *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*. II издање. Београд: Грађевинска књига, а. д.
- Каниц, Ф. (1991). *Србија, земља и становништво*, књ. I. Лајпциг 1904; Београд: Српска књижевна задруга, (V издање).
- Којић, Б. (1940). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета
- Коларић, М. (1959). Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839. године. *Зборник Музеја Првог српског устанка* I. Београд.
- Костић, М. М. (1994). *Успон Београда*, Библиотека града Београда.
- Максин – Мићић, М. (2007). *Туризам и простор*. Београд: Универзитет Сингидунум-факултет за туристички и хотелијерски менаџмент.
- Милићевић, М., Ђ. (1876): *Кнежевина Србија*. Београд.
- Марић, И. и други (2009). Типологија архитектонских објекта у функцији туризма на подручју ГП Врњачке Бање. У књ. *Неки аспекти одрживог просторног развоја Србије*, ИАУС, пос. издања 58. Београд стр. 77-92
- Марковић, Т. (1996.). *Архитектонско наслеђе града Шапца*. Народни музеј Шабац.
- Милић, Д. (1980). Један век привредне историје Шапца, *Шабац у прошлости*, књ. 3. Шабац.
- Миразовић, Р. (1982). Ликовна уметност у Шапцу. Шабац: Народни музеј.
- Михаљевић, В., Ђорђевић, Ј. (2000). Континуитет за будућност – конкурс за урбанистичко – архитектонско решење централног трга у Шапцу, *Архитектура и урбанизам*, бр. 7, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Родић, З. (1991). *Осветљење у Србији*. Етнографски музеј у Београду.
- Ромелић, Ј., и др. (2006). Туристичка валоризација старог градског језгра Новог Сада по моделу Х. Ду Крос. *Гласник Српског географског друштва*, св. LXXXVI – Бр. 2, Београд, с. 251-260.
- Стаменић, Д. (2003). Извештај о истраживању градитељског наслеђа Шапца у 2002. години, Београд: *Гласник друштва конзерватора Србије*, бр. 27.
- Стаменић, Д. (2006). *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Станковић, М. (1985). *Повјесница "Милића од Мачве"*. Пирот.
- Стојков, Б., Ђорђевић, А. (2004). Значај трансграничног планирања Подрињеа за просторну интеграцију на западу Балкана. *Гласник Српског географског друштва*, св. LXXXIV – бр. 2, с. 113-124.
- Тодоровић М., Тошић Б., Стојановић, Б. (2004). *Србија, еврорегиони и европске интеграције*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ. Посебна издања, књига 63.
- Шашић, Б. (1998). *Знаменити Шапчани и Подрињци*, Шабац: "Спорт у Подрињу".
- Bundesministerium für Wirtschaft und Arbeit (2007.), *Architecture in Tourism. Analysis of internacion between architecture and tourism*, <http://www.bmwa.gv.at> (13.01.2009.)
- Глас Подриња, 2004;
- Енциклопедија православља (2002). Београд.
- Политика, 24. јун, 2006.
- Службени гласник Републике Србије, број 58 од 7. јула 2006.
- Завод за заштиту споменика културе, 2002.

LJILJANA GRČIĆ

TOURIST VALORISATION OF ARCHITECTURAL CULTURAL HERITAGE OF SABAC

Abstract: Sabac is an important centre in the cultural geography of Serbia. A great number of architectural buildings that are listed in cultural-historic heritage of national interest were built in the city. The goal of this work is to note and highlight the values of architectural cultural heritage of Sabac, which can be valorised for the purpose of tourism. The restoration, protection and inclusion of architectural values in the tourist offer of Sabac, combined with the other types of city tourism such as the event and cultural tourism, contribute to the affirmation of this city as a tourist centre of West Serbia.

Key words: tourist valorisation, architectural tourist resources, cultural historic heritage, Sabac.

Introduction

The towns are environmental but complex cultural tourist values. They combine various elements of attractiveness of architecture and modern design (Romelić et al, 2006). The heritage of the old city architecture in Sabac is the imperative for protection for the purpose of retaining the spirit of the old city centre and its authenticity. As regards the level of preservation of architecture, Sabac is among the most attractive cities in Serbia. Today, preservation, research and study of cultural heritage are being done worldwide. The cultural heritage, visual identity, the spirit of town have become the key values for tourist valorisation of cultural landscape. Culture and tourism grow to be more important in economy and planning of general sustainable development. The study “Architecture in Tourism”, prepared in Austria along with development strategies, has emphasised the need of linking these two subjects. Moreover, architecture has a multipurpose role, not only to serve the visitors, but to act as a factor of tourist offer, a part of town identity and an element of marketing. The analyses of interdependability of architecture and tourism have demonstrated the dual role of architecture and urban planning: they can be tourist attractors and factors of tourist demands and, at the same time, they have a role in serving the visitors (accommodation, food, entertainment, etc.) (Maric et al, 2009; Bundesministerium für Wirtschaft and Arbeit, 2007).

Historic and urban development

Sabac has the history of more than five centuries. The city changed its rulers several times; it was being conquered, destroyed and rebuilt. Tumultuous historic events wiped out the old architecture and only the old Sabac fortress has resisted the ravages of time. The fortress was built by the Turks in 1470 near the former settlement Zaslun. After five years of Turkish rule it was conquered in 1476 and held for 45 years by the Hungarian king Matthias Corvinus. Later, it was taken another time by Turks led by Suleiman the Magnificent and kept for 167 years. After being German for a short time up to the Treaty of Karlowitz, it was Turkish again for 17 years. Austria got Sabac up to the Treaty of Pozarevac and kept it for 22 years. It was held once more by Turks from 1739 to 1788, then by Germans up to 1791 when it was returned to Turkey by the Treaty of Svishtov. The Serbian rebels liberated Sabac on 8 February 1807 and held it by 1813 when the Turks came back. Finally, the Turks surrendered the city to the Serbian prince Mihailo in 1867.

The important historic events that happened in the 19th century had the influence, among other things, on architecture, construction and painting art in Sabac. Up to the

beginning of the 19th century, the life of Sabac was going on in Palanka near the fortress, in Taban-mala above the fortress and on Bair. The fortress and Bair were separated by Poljana, the Sabac field, often flooded. Therefore, the wooden bridge was built over Poljana. Bair was bordered by swamps, Benska, Begluk and Oveljaca, which were drained as the new parts of Sabac emerged and started to expand. The meadows (Kamicke and Sipurske) and the forest Grmici between them were in the neighborhood of Sabac. During the First World War, for the reason of cramped space, refugees and settlers had been settling across Bair, around crossroads, and therefore that area was named Nova carsija (*New Market*). At that period, the right bank of the Kamicak stream towards Majur was being settled as well (the Kamicak settlement) (Jevtic, 1983).

Sabac had an intensive development after the First Serbian Uprising, when Prince Milos Obrenovic appointed his brother, Jevrem Obrenovic (1790-1856), the administrator of Sabac. The Jevremov konak (*Jevrem's residence*) was built, the most famous and most important building at that time.

Picture 1. The Residence of Prince Jevrem Obrenovic in Sabac (1822-1824), demolished in 1906 (Kojic, 1940)

Jevrem's konak (residence) was the first prince's residence in Serbia. It was being built from 1822 to 1824 as the prince's residence. Hadzi Nikola Zivkovic, the main architect of Prince Milos Obrenovic, supervised the construction of this building. The building had all characteristics of representative houses built in "Balkan style". While visiting Sabac (1827), Joakim Vujic said about this building that "with its symmetry, architecture and beauty, it outshines all residences and palaces in the whole of Serbia". It was torn down in 1906 and the Regional Administration building was erected in its place. On the basis of photographs and descriptions made by Joakim Vujic, the architect Branislav Kojic reconstructed the building design (Kojic, B., 1940). It is truly a great misfortune that the building was not preserved, because it could even today stand up with its splendour and beauty in the centre of the city (Zdravkovic, 1957). Besides photographs, two marble plates kept in the Sabac Museum, remind about this "magnificent residence". The model of this building, if ever made, would significantly facilitate the study of old urban architecture of Sabac of that time.

During the time of Prince Jevrem, Sabac became one of the most progressive cities in the Principality of Serbia. The new settled area and roads that had already been constructed around the crossroads, gave the main itineraries through the city that provided the first urbanisation of the city (not including Bair), which was being done from 1830 to 1836 involving the street planning and construction. At the beginning of February 1836 after the new streets were designed and constructed, Lazar Teodorovic wrote to Prince Milos that "Sabac town was designed to the European taste and the streets were lined by houses in its greater part and length since the Turkish Bair remained out of the town having few Turkish houses left" (Milic, 1980). The first Regulation Plan of the city was prepared in 1853 by Andrija Vukovic (designed hotels "Balkan" and "London" in Belgrade) the Regional Engineer in Sabac (Jevtic, 1983). The process of architectural Europeanisation of the city was greatly speeded up after 1867 when the Turkish army left the Sabac fortress, as well as other fortifications in Serbia (Janicijevic, 1998). Owing to its favourable geographical position linking three economic and geographical areas – Macva, Pocerina and Posavina, with the Sava river flowing through it and the state border connecting the roads from the wider surroundings, well organised trade with Austria, prosperous handicrafts and intense social life, Sabac became one of the most developed cities in Serbia by the end of the 19th century. In the period of about 100 years, from the first liberation of Sabac to the First World War, Sabac created its image in the relatively peaceful circumstances. Felix Kanitz named it "Little Paris" (Kanitz, 1991). The buildings of special cultural and architectural values from that time are the Bishop's Residence, the building of Grammar School, the Old

Hospital and Krsmanovic's Palace, as well as other significant architectural monuments built in the styles of Romanticism, neo-Renaissance and Academism (Janicijevic, 1998). Sabac got the permanent city illumination after the power station had been built in 1906 (Rodic, 1991). The most important City Plan was being prepared meticulously during 1911 and approved at the beginning of 1912. At the beginning of the 20th century the building of the Regional Administration and District Court, Customs House and Power Station were constructed. During the bombing of Sabac in 1915 by the Austro-Hungarian Empire lasting "three days and three nights" several buildings were demolished and set on fire. After the bombing it took a long time for Sabac to get reborn like "Phoenix from the ashes". The municipality ordered the new Regulation Plan in 1928 and it was made by 1930. The break happened after the First World War; being in the enlarged state and in the changed economic circumstances, Sabac did not change its character, in its image and type, the heritage remained, serving as an example and a goal to be reached. Numerous public buildings were erected in that period (the Bank of Sabac, i.e. Kasina 1930, Zeleni venac Hotel, Zanatski dom – *the House of Handicrafts* 1934, the National Bank 1938, the Market 1939, the Surgical Block of Banovina Hospital (Jevtic, 1983).

The architectural heritage of Sabac in modern circumstances of development and transborder integrations has become more important for tourism. At the end of 2000 the municipality of Sabac had signed the Protocol of Establishment of the "Drina – Sava – Mejevica" Region, which was formed in 2003 (Todorovic et al, 2004). The activities of special importance for regional transborder cooperation include, among other, culture, sport and tourism. Numerous facilities and area that carry the epithet of protected natural and cultural estate require different and more economically active treatment than the present one (Stojkov, Djordjevic, 2004).

Main Types of Architectural Tourist Resources

The success of tourism development depends not only on the appropriate material and technical basis and appropriate commonly accepted standards and needs, but also on uniqueness of national cultural heritage (Grcic, Lj., Grcic, M. 2007). The architectural tourist resources include the buildings with the exceptional stylistic, esthetic or functional forms. The most typical representatives of architectural resources in the form of object and function are the buildings with residential, administrative, educational, cultural, manufacturing, trade or service functions or the buildings included functionally in other groups (such as churches). The buildings are very different, depending on the period of construction, local building tradition and construction material, as well as financial resources available to owners. The cultural historical facilities, since they influence on the visual identity and recognition of Sabac, influence indirectly on tourism as well. The visits paid to such facilities that are generally characterised as the architectural resources – take little time but require a lot of information.

Table 1. Immovable cultural goods in Macva, Posavina and Pocerina

Type of immovable cultural good	Municipalities		
	Sabac	Bogatic	Vladimirci
Total	25	6	3
Cultural monument	23	6	3
Notable places	1	-	-
Spatial cultural historic zone	1	-	-
Archeological localities	-	-	-

Source: Stamenic, 2006

They have specific characteristic that the visual perception prevails, not only in an individual object, but in the accompanying typical surroundings. In terms of tourist

valorisation, besides attractive features of cultural monuments and monument heritage, their location in space is very important. In the territory of Sabac Municipality, 25 estates of cultural goods were listed, not including a few memorials (Table 1). The important cultural and historic heritage of this area has not been appropriately valorised yet (Grcic M. and Grcic Lj., 2002)

Even though the consequences of urban development in the historic centre of Sabac are evident, it could be considered that the architectural and urban physiognomy of the end of the 19th and the beginning of the 20th century has been preserved. In order to emphasise tourist assessment of the buildings, we should analyse their main elements and functions: the features typical and characteristic for a particular form or type, construction aspects and the author's mark.

The architectural heritage of Sabac, particularly church and city architecture, have preserved the anthology of local building activities from the 19th and 20th centuries, from Classicism, Secession, Historicism through Serbian-Byzantine style to Modernism, Socrealism, Structuralism and Late Modernism. The generations of national architects and master-builders worked on them and gave them their authors' marks. It is almost a certain fact that during the first period the greatest number of masters came from Southern parts of the Balkan or from Bosnia. The master-builder *Milutin Godjevac* from Bosnia who worked on the renovation of the Cokesina Monastery received all important jobs in Serbia during the rule of Prince Milos (Kolaric, 1959). *Hadzi Nikola Zivkovic*, "the first master-builder of the renewed Serbian state" during the rule of Prince Milos, built almost all buildings for the state purpose in Serbia, which remain known as "konaci" (residences). He worked on the Jevrem Obrenovic's Konak (*Residence*) and the Church of St. Peter and Paul in Sabac. Residences from the period of Milos' rule were built in the style of local town architecture from the first half of the 19th century which is the branch of the Balkan profane architecture (Zdravkovic, 1957).

The Bishop's Residence and the Old Grammar School were designed in 1856-57 by *Jaroslav Casni*, a Czech, "an engineer of ministries and religious affairs" (Kanitz, 1991). *Svetozar Ivackovic*, the architect of the department of the Ministry of Construction of the Principality of Serbia (graduated in Vienna in 1874), was believed to be the most important artist in the area of national religious architecture from the end of the 19th century to the beginning of the First World War. He designed the churches in Kaona (with Ilkic) in 1884, Zasavica 1885 and Salas Nocajski. He was in the same generation of students with Jovan Ilkic (graduated in Vienna in 1883), who designed the House of Krsmanovic in Sabac, the most representative and most monumental residence building from the end of the 19th century. The tendency for revival of the original building tradition of Serbia can be noticed in the works of *Milorad Ruvidic*, the professor at the Faculty of Architecture, from the beginning of the 20th century. M.Ruvidic consistently implemented the academic movement in the profane architecture, applying also the elements of the secession of form (*Zivanovic*, 2004). The architect *Jovan Novakovic* (1883-1942) applied the elements of the old Serbian master-building to the village facilities (local community office in Glusci). The leading Russian master-builder – emigrant *Vasilij Androsov*, the architect in the Ministry of Construction since 1919, was the most productive master-builder of orthodox churches in Serbia of that time. He designed the church in Glogovac in 1929. Besides Androsov, *Zarko Tatic*, the architect of the Ministry of Construction, designed the plan of church in Glusci in 1924 in the national style. The valuable works of Momir Korunovic, a master-builder of national orientation, include the residence in Cokesina and Monument on Cer. The architect Milan Minic designed the "Zeleni venac" Hotel, created in vivid national style (Kadijevic, 2007). *Ante Gasparac* designed the Sokolski dom (*Sports Hall*), and an "expert" working between the wars *Bogdan Nestorovic* the building of the National Bank.

Administration Buildings

The regional administration, courts and other administration buildings can be seen in many Serbian cities. Considering their social importance and concentration of important functions in them, they are usually located in the centre, with the aim of being easily accessible, perceived by their size and esthetic impression. These old, well preserved and valuable buildings in architectural point of view in Sabac house the National Museum, the National Library, painters' galleries. The old hospital, the place of the Historical Archive today, has the similar role.

The Bishop's Palace (the building of Sabac Library today) was constructed in 1854. While visiting Sabac in 1888 Felix Kanitz made a note that "the Bishop's Palace located in Pocerska Street was built by Jaroslav Casni and deserted from 1886 (since the Sabac and Belgrade Diocese merged) (Kanitz, 1991). The Residence was constructed as symbiosis of traditional building forms and architectural elements that came with the new times (Janicijevic, 1998). The exterior part of the building was designed following the forms of Romanticism architecture of the Central Europe (Markovic, 1996). "Archbishop's Palace" – "Court of Sabac Consistory" or "Bishop's Residence" served as the seat of the Bishop of Sabac-Valjevo Diocese for a long time. The extensive works were done on the building in 1954 and the library was moved to the building.

The Building of District Hospital (the building of Intermunicipality Historical Archive today) was constructed in 1865. According to F. Kanitz "the hospital is also beautiful, the building cost 6000 ducats and 1200 patients were treated in it with the cost of 33000 dinars" (Kunitz, 1991). The building has calm façade revived in the central part by high triangular tympanum and a line of blind arcades placed high under the roof cornice along the front façade.

The Building of Regional Administration (the building of department of Ministry of Interior today) is located in the main street, erected on 22 December 1905, according to the project design of the famous Serbian architect Mihail Ruvidic. It was built in neo-Renaissance style with academic forms (Zivanovic, 2004).

The Building of District Court, constructed in 1909, has kept its original function up to now. This building, as the previous one, was designed by the architect M. Ruvidic. The specific feature of this extraordinary monumental building is that it represents a "replica of the adjacent building, the Building of Local Community Administration, occupied in 1905". The architect Ruvidic applied the column as an independent element in the building of District Court. Two columns support the three-flight stairs and stand to the height of the last landing. This pair of columns with their Cubism-Purism finishing can be considered the highlight of Serbian architecture up to nowadays (Zivanovic, 2004). The building was adapted in 1995.

The House of Sabac Trade Youth (the Cultural Centre today) was built before the First World War. The central part of the building presents three symmetrical parts and risen tall tympanum. The balcony with the iron guard rail is placed in the central part. The lower part of the roof cornice is supported by a line of corbels (Markovic, 1996). The ground floor houses the gallery for temporary thematic exhibitions, poetry evenings, lectures and gatherings of Sabac history lovers.

The Building of Craftsmen House (the National Theatre today) was built in 1934 as a corner building, financed by voluntary contributions of Sabac craftsmen. The original appearance has been preserved on the first floor. The balustrade with allegory presentation of handicrafts made by the Sabac painter Steven Calic in full plastic rises above the corner front (Markovic, 1996).

Two buildings in the Sabac surroundings are also considered the important architectural heritage. Those are the building of Local Community Office in Vladimirci and the building of District Administration in Bogatic.

The Building of Local Community Office in Vladimirci was erected in 1951. It is the oldest building in the town, known as the Konak among local population. The architectural conception, planning of rooms, their purpose and stylistic design of the whole building show the way of life, beliefs and taste of the first half of the 19th century. This building is one of the most valuable monuments of local national architecture in West Serbia. It is a big building built on ground level, having rectangular elongated base with the entrance canopy and tall Turkish chimneys of “Moravski” type. The façade is finished in plaster in a simple manner, with a great number of window openings with no decorative plastic and with shallow horizontal roof cornice. The rails in ironwork are preserved has been the window openings. The building has a hipped roof, covered with plain roofing tiles (Stamenic, D., 2006). Since it was restored in 1976, the “Konak” Building, as the oldest building in Posavotamnava, has had the status of the cultural monument (33 cultural monuments, 2002).

The Building of Old District Administration in Bogatic (today the Municipality of Bogatic) was being constructed in the period from 1929 to 1934 in the style of the Vienna Secession. The central part of the building placed at the corner of two streets has a concave base and dominating circular fire resistant dome at the top. The façade plates are modestly decorated with only a few parts having decorative plastic inspired by the Hungarian Secession. This building was the seat of Macva District Administration, and since 1955 it has been the seat of Municipality of Bogatic (Stamenic, 2006).

Picture 2 – Architectural heritage of Sabac from the end of the 19th and the beginning of the 20th century (photo: Lj.Grcic)

Education and Culture Buildings

From the period of rule of Prince Milos, the state started to improve education for the people. The second grammar school in Serbia, after the one in Kragujevac, was opened in Sabac in 1836 (Gavrilovic, 2002). Around the half of the 19th century the first schools were built: the Primary School (next to the church) in 1857, the Grammar School in 1856/57 and, later in the 80s the one-floor buildings of primary schools in Karadjordjeva Street and in Kamenjak, and soon after the building of the Prekosorska Primary School. The Grammar School was built in the Romanticism style while the others introduced the period of Academism (Jevtic, 1983). The building of the oldest primary school in Sabac, next to the church, was torn down in 1921 because it had been damaged in the First World War.

The Old Building of the Grammar School (so called the Semi-Grammar School, the National Museum today) was built in 1856/57 in the European, neo-Classicism style (Janicijevic, 1998). The Grammar School was established in 1837, and no longer then 1856 it got one-floor building designed by the Czech, Jaroslav Casni. This building is important not only as a cultural, historic and architectural monument but as a valuable monument of secondary education development in Sabac. It was the first building constructed for the purpose of secondary education in Serbia. In the beginning of the 20th century and between two wars, the grammar school got a new building, and since the old building had been unsuitable for modern education it changed its previous purpose and was given to the National Museum. The building is symmetrical, with the stressed central part emerging from the level of lateral wings with several consoles supporting the roof cornice in the central part (Markovic, 1996). A great number of famous people from Serbian science, literature and art

went to this Grammar School (Jovan Cvijic, Laza Lazarevic, Stojan Novakovic, Mileva Einstein, Milic od Macve and many others). The new Grammar School Building (a part in Vojvode Misica St.) was built in 1928.

The Building of “Vuk Karadzic” Primary School (formerly PS in Kamicak) was being constructed in the period from 1885 to 1887. It is now the oldest primary school in Sabac since the older one was demolished in the First World War. F.Kanitz noted the beauty of this symmetrical one-floor building from the end of the 19th century and wrote “new primary school in Kamena Street, decorated with two statues, exceeded in beauty even the building of the grammar school” (Kanitz, 1891). The sculptures mentioned by this famous traveller still stand in the central part of the school, at the roof attic (Markovic, 1996).

The Building of “Janko Veselinovic” Primary School in Karadjordjeva Street, the second oldest school, was built 1887 in the neo-Renaissance style. It has the façade decorated with the lintel and windowsill cornices, the tympanums and the roof cornice supporting a line of small consoles. The building has almost completely preserved its original appearance.

The Prekosorska Primary School (the “Mihailo Vukdragovic” Music School today) in Masarikova Street built at the end of the 19th century, was the one of three primary schools in Sabac constructed before the First World War. During the First World War it housed the post office and hospital, then a part of the grammar school. After the grammar school had been moved to a new building, this building was used as the Professors’ School.

The Building of Sokolski dom (Sports Centre) – “Sokolana” (“Partizan” SC today) was being built in the period from 1931 to 1934 by the design project of the engineer Ante Gasparac in the Modern style. It is the bequest of King Aleksandar Karadjordjevic. This sports company was established in 1894 and its members won a few medals in Prague on the competitions of the Slavic countries. This monumental building is a peak of sports facilities architecture between the wars. It consists of the corner part embracing the main portal with stairs and extremely elongated horizontal hall for exercises (Stamenic, 2006). This representative facility designed according to the functional demands of its time, with spatial halls for physical activities as dominant motifs in the interior, is the precursor of the modern sports and recreational centres.

Private Residential Buildings

Apart from exterior attractivity, the visitors are usually interested in interior design and furniture. A lot of these buildings attract tourists because the famous people were born or spent some time in them. Painting or ethnographic exhibitions are held in some of the most attractive houses (Dunjica House). At the end of the 19th and beginning of the 20th century wealthy people living in Sabac, mainly traders, were building beautiful houses in the late Classicism style that became the ornament and pride of the whole city. Within the old city centre of Sabac, numerous residential buildings have been preserved, some of them true palaces, both for the reason of their architecture and design and method of construction. They include the House of Krsmanovic and the House of Arambasic, both in the centre of Sabac.

The House of the Pastor Jovan Pavlovic (3 Masarikova St.), next to the church, was built in 1846, in the Balkan profane architecture style, as the one-floor town building. It has three window openings on the principal façade separated by effective simple pilasters. This building stands today as the oldest building in the city housing the pastry shop “Lipa” on the ground floor. Jovan Pavlovic (1804-1861), a priest, writer and translator, lived in this house. His book “A Word on the Day of the Blissful News on the Sultan’s Recognition of Serbian Borders” was the first printed book in the newly-established State Printing House in 1833 (Sasic, 1998).

The House of Arambasic (the Bishop's Palace today) in 3 Karadjordjeva St. was built at the end of the 19th century (around 1880) as the one-floor residential house of Djordje B. Arambasic, the one of the wealthiest traders in Sabac. Since 1954 when the Bishop's Residence was given to the Sabac Library, this representative building of Arambasic's House became the seat of the Sabac-Valjevo Diocese (Sabac Diocese today) and the bishop. The building is neo-Renaissance in design. The central part of the Diocese building is dominated by the tall tympanum with the owner's emblem, on top of which is the balustrade with two statues in full plastic. The inner part of the central tympanum presents floral decoration and initials made in stuc. The lintels are decorated with garlands. The balcony with the door having the semicircular tympanum and pilasters with the Corinthian capitals is in the centre of the building (Markovic, 1996).

The Edifice of Krsmanovic in the very centre of the city (at the corner of Masarikova and Jevremova Streets) was constructed in 1892 as the dowry of Jovanka, the wife of Belgrade wholesaler and exporter Dimitrije Krsmanovic, from the famous house of Topuzovic from Sabac (Kostic, 1994). This building is important not only as cultural-historic monument but as a valuable building of the Serbian architecture made in the last decade of the 19th century. It was designed by the drawings of Jovan Ilkic, one of the most productive Serbian architects in the 19th century. Up to the First World War this house had on its corner a big Renaissance dome with two sitting statues of winged gods, and standing statues along the ledge of building (Markovic, 1996). It was erected as a corner building on the crossroads, in the Academism design, with rich decoration on the façade. This location influenced on the architectural design, especially highlighting the principal façade.

The House of Pavle Stanic, the leather and saddler craftsman from Sabac, in 21 G.Jevremova St., was built in 1910. The building was designed in the style of Secession with rich finishing of the principal façade. The first floor has three window openings decorated with balusters (windowsills) and stylised shells on the lintels (Stamenic, 2003).

The House of Dragomir – Draza Petrovic in 39 Masarikova St. was built in 1912 in the Secession design. The principal façade is rich in floral decorative elements, having cornices and lintels (garlands, balusters, etc.) vividly decorated. The semicircular bay window dominating the building rises above the entrance. The top of the bay window has the form of cupola with the ironwork fence. The plinth of the building made of Radaljski granite has deep pleats as on the Renaissance buildings (Stamenic, 2003).

The House of Andra Jovanovic, the doctor and philanthropist, in 3 Jevremova St. was erected at the end of the 19th century on the location of the house in which the writer Laza Lazarevic was born. The whole length of the top of the front façade has the balustrade. On the first floor, vertically divided by pilasters, the building has triangular tympanums (Markovic, 1996).

“Dunjica House” (the Sabac Painting Gallery today) was built as the family house of the prominent surgeon and manager of the Banovina Hospital in Sabac, Mihailo M. Dunjic MD. The Sabac painter Steva Calic used to come very often to this house where he also painted his famous painting “A Gypsy Girl”. The building of this house started in 1923 by the design of the Sabac architect Milosevic. It was made in the Eclectic design, with decoration of all facades, mainly in neo-Renaissance style, seen in the arched lintels lying on floral decoration, consoles and Corinthian capitals and pilasters decorated with mascarons in the shape of lion head (Vojinovic, 2001). The Sabac Municipality bought out this monument of town architecture in 80s of the last century.

Trade and Service Buildings

The typical representatives of the old trade and service buildings are:

The Building of the First National Chemist Shop of Ilija Rankovic in 123 Jevremova St., was built in 1928 and designed by the architect Al. Jankovic. The principal façade has the emphasised central overhang. The part of the overhang on the first floor presents three window openings separated by the thin semicircular small columns, and the attic as the balustrade rimed by the columns bearing vases at the level of the roof. It has symmetrical principal façade on both sides of the overhang with two balconies on the first floor (Stamenic, 2003).

The Building of the “Zeleni venac” Hotel, on the corner of Karadjordjeva and Car Dusan Streets was constructed in 1934/35 as two-floor corner building. The hotel was named “Zeleni venac” by the local inn that had stood on the same place before. This building, designed by Milan Minic, is one of the most significant facilities built in the national style with apparent folklore characteristics. It has green façade with the arched windows and balcony niches, while the balconies with double decorated columns of simple work dominate the corners. The loggias and mullioned windows on the first floor, hipped roof, arcades, broad disposition and Romanticism design give the whole composition the folklore character (Kadijevic, 2007).

The Building of the National Bank, in the centre of the city, on the corner of Masarikova and Karadjordjeva Streets, was constructed in 1938 and designed by the famous architect Bogdan Nestorovic. It has a big, empty arched space, with no windows or decorations. The time has shown that it was well-matched with other buildings on this most vital crossroads (Jevtic, 1983).

The Market Building in Sabac built in 1938 is under the status of state protection as a property good of cultural-historic importance. The full reconstruction of the Market was completed in 2005 and 2006. The only covered market in the city has a surface of 1200m² and the frequency of 20000 people a week (Politika, 24th June 2006).

The Building of Sabac Bank, 14 Masarikova St., was constructed in the style of Modern architecture used between two wars. In its upper part it presents two loggias drawn inside from the line of the façade and triangle attic with semicircular space above the loggias (Markovic, 1996).

Architectural Tourism Resources of City Areas in Sabac

The city areas constructed in the same architectural style present the special type of immovable cultural goods linking the values of the buildings with the spatial and area values and function. They are the products of the continuity of development and planning of a town or a part of town and most often result from the successful combination of several styles and their adaptation to the basic urban and architectural presentation of the area. Therefore, architectural areas have the esthetic features and certain artistic value (Maksin-Micic, 2007; Romelic et al, 2006). There are a few city areas in Sabac that can be valorised for tourism use.

The old city centre of Sabac is a relatively homogeneous and recognisable urban and architecture area with esthetic and curious characteristics with the concentration of activities attractive to tourists. It is a cultural-historic quarter whose ambient architectural values are very important elements of attractivity and complex city motifs, thus the special attention should be paid to them in the development policy. The old city centre was formed during the First Serbian Uprising and at that time named “Nova carsija” (“*New Market*”). The centre of the town was built around the 4-way perpendicular intersection of Gospodar Jevremova, Karadjordjeva, Masarikova and Cara Dusana streets. The city life bustled in this quarter; soon the representative buildings and public offices and shops were constructed in the style of the Balkan profane architecture. The design of this city quarter in the fashion of the European building trends was completed at the end of the 19th and beginning of the 20th

century. The development of this area is planned with the purpose to preserve its ambient values including urban, cultural-historic and natural components. The downtown of Sabac is completely reconstructed in 2003 and 2004 in the urban-architectural design. The pedestrian zone was arranged and the beautiful and luxurious buildings from the past were reconstructed. The main streets and squares were covered with ornamental coloured panels with the latest models of public lighting posts. The granite boards were built into the pavement in front of the well-known houses bearing the names of the architects, among which are the most famous Serbian architects: Jovan Ilkic (designed the National Parliament in Belgrade), Milorad Ruvodic, Nikola and Bogdan Nestorovic. The boards were made for 21 buildings (Glas Podrinja, 2004). The oldest part of the city, the area of high ambient values, consisting of Gospodar Jevremova with surrounding streets, apart from its recognisable urban character, has preserved a great number of individual buildings that illustrate an authentic ambient by their typological and architectural features.

Gospodar Jevremova Street – spatial cultural-historic area, a unique monument complex with the great architectural and historic-urban value. As the well preserved part of the old city centre, it was declared the Cultural-historic heritage of special importance in 2006 (“Off. Gazette RS”, no.58 of 7/7/2006). This street is a part of former downtown formed in the first half of the 19th century, when the city started to grow outside Bair which was the centre of the settlement out of the Sabac fortress in the 18th century. Located in the very centre where the city public life took place, it received the trade function in the second half of the 19th century. The street got its present name (before Glavna, Gospodska) in 1890 at the anniversary of hundred years from Jevrem Obrenovic’s birth (Jevtic, 1983). After the Second World War the street was named “Marsala Tita Street” and it bore the name up to 2000 when it regained its old name. Upon the break with the oriental architecture (the middle and the second half of the 19th century), the representative buildings erected by the wealthy citizens indented for the lodging and trade and the buildings intended for public use, dominating with their size and appearance built under the strong influence of the Central Europe architecture were constructed. At the beginning of the 20th century this image was changed after the destruction of the Residence of Jevrem Obrenovic.

For the past years, the appearance of Jevremova Street, the oldest part of the city, has been disturbed by the construction of “modern” buildings with no traditional standards or esthetic values and indolent attitude to cultural heritage. With the purpose of preservation of authentic identity of Jevremova Street, the research of city architecture was made in 1982 by the Cultural Heritage Preservation Institute from Kragujevac. The Sabac Municipal Assembly declared ten buildings the immovable cultural goods in 1985 on the basis of this research. The Cultural Heritage Preservation Institute from Valjevo took the responsibility for the protection of this area in 1997 and continued to study the city architecture, emphasising the protection and planning of Gospodar Jevremova Street as a spatial cultural-historic zone of special importance for the Republic. The Institute valued the whole street in 2002 and prepared the urban-architecture documents and project design for implementation of protection and revitalisation of this part of the city. During the field work, more than 40 buildings of city architecture in the street were appraised. The report on the building heritage with the prescribed measures for its protection was incorporated in the Regulation Plan Centre I in Sabac (Stamenic, 2003). With the goal of preserving this part of the old Sabac, the reorganisation and revitalisation of this part of the city was done in 2003 and 2004. It involves the styles of neo-Renaissance, Academism, Secession, Moderna and Art Deco characteristic for the Central European tendencies in the architecture of the end of the 19th and beginning of the 20th century. The common feature of these buildings, disregarding their styles, is the rich decorated street façade, emphasised portals and passageways, attics decorated with balusters or floral, anthropomorphic or geometric motifs, and a line of standing statues in a human form often on monumental and rich houses and public buildings

(House of Krsmanovic, House of Samurovic, etc.) (Stamenic, 2003). Gospodar Jevremova Street introduces the following buildings important for their historic-architectural values: the Podrinje District Administration (arch. Milorad Ruvidic, 1906), the District Court (arch. Milorad Ruvidic, 1907), the House of Sabac Trade Youth (before the First World War), the First House of Doctor Andra Jovanovic (the end of the 19th century), the Building in 13 Gospodar Jevremova Street (the end of the 19th – the beginning of the 20th century), the House of the leather and saddler craftsman Stanic (the beginning of the 20th century), the House of the First National Chemist Shop (arch. Jankovic, 1928) and the house of Lazar Petrovic MD (between two world wars). The following buildings have been declared the immovable cultural goods: the Building of Podrinje District Administration (the Municipal MIA today), the District Court Building, the House of Pavle Stanic and the Building of the First National Chemist Shop (Official Gazette RS, 58/2006). Their stylistic and typological qualities require a special treatment defined by the protection measures recommended by the responsible Cultural Heritage Preservation Institute from Valjevo. Gospodar Jevremova Street has preserved its special role in the city life – it has always been the heart of this town, the bustling trade and business zone, the stage for cultural events and the main promenade.

“Raskrsce” (Crossroads) – the oldest square in Sabac formed back in the time of the First Serbian Uprising on the 4-way perpendicular intersection of the four main streets, Jevremova, Karadjordjeva, Cara Dusana and Masarikova. A few representative buildings were constructed on the crossroads – the House of Krsmanovic, the “Zeleni venac” Hotel, the Building of National Bank. The visual identity of this square was spoilt in October 1969 by demolishing the corner monumental building of Zupanija (*District Administration*) (Building of the Sabac Municipality) that had dominated the part of the square fully corresponding to the Krsmanovic’s Palace at the other part. The Zupanija was built in the neo-Renaissance style. It was designed as a “corner” building that had the emphasised central part with the four-angle dome with the ironwork fence (Markovic, 1996). In front of the former Zupanija Palace, in the centre of the city, the Big Market was formed in 1831 for the sale of food and simple goods. The market was located in front of the church but later it expanded up to the Benska Bridge and the Grammar School, and M.Dj. Milicevic, visiting Sabac in 1867, had a point when noticed “it was not a market but a street through the town” (Milicevic, 1876). Unfortunately, absolutely inadequate architecture design of the buildings on the crossroads that had been the focal point of the old settlement, has impeded the authenticity and value of this square. The buildings of the Bank and three-floor business centre “Trijumf”, the works of modern architecture, being made of glass and reinforced concrete, were constructed at the location of the old Zupanija.

Sabackih Zrtava Square – the main city square formed in the second half of the 20th century, at the location of former Benska Bara, the wide plateau rimmed with the “Sloboda” Hotel and the “Kifla” Trade Centre as it is today. Four public competitions were announced from 1970 to 2000 that “had treated the area of the city square, directly or indirectly, as potentially most attractive area in the central city zone”. The “Sloboda” (*Liberty*) Hotel, the major landmark of the city dominates the centre of the main square in Sabac with the Monument of Sabac Symbols remembering the First World War.

The Building of “Sloboda” Hotel was being built in the period from 1974 to 1977 as a monumental building in size, having the surface of 7700m². It has the attractive exterior, of the rectangular shape, designed by the arch. Lala Janjic (Stankovic, 1985). The exterior is decorated with the monumental mosaic, the work of academic painter Dragisa Marsenic (Mirazovic, 1982). The hotel was privatised in 2003 (sold in the auction to the “Amasis llc” Company Belgrade for 25 billion dinars or 385000 Euros) and has been reconstructed and adapted for business tourism since then. The multipurpose open city stage

with a big display is planned to be built in front of the hotel and it would host cultural and other events (Mihaljevic, Djordjevic, 2000).

Masarikova Street got its name in 1926 after Tomas Masarik (its former name was Pocerska). This special cultural-historic area presents some of the most representative buildings – the Serbian Orthodox Church dedicated to St. Peter and Paul, the National Museum Building, the House of Pastor Jovan Pavlovic (the oldest building in the city), the Memorial of Stana Milanovic (the Economics and Trade School), etc. The buildings of the National Library and the National Museum opposing each other, offer with their position, architectural design, plentiful of books and museum exhibitions the wonderful cultural values not only for Sabac but for much wider region.

St. Peter and Paul's Church being built from 1827 to 1831, has a special cultural-historic and artistic value. Kosta Dimovic from Ohrid was the master-builder of the church. The temple was designed in so called Serbian style. In the middle of the 19th century the tall three-floor bell-tower in the Classicism design was added to the church (the Encyclopedia of Orthodox Church, 2002). In 1851, the Sabac Municipality concluded a contract with the master-builder Hadzi Nikola Zivkovic, the supervisor of construction of all buildings in Belgrade made by Prince Milos, for building a bell-tower of monumental size with the flowery Baroque dome inspired by the bell-tower dome of the Saborna Church in Belgrade. After a year, at the end of the building process, the municipality asked the construction to be torn down because the dome did not match the project. At their request, the Ministry of Interior formed a Commission which decided that the bell-tower had not been constructed according to the project design and did not match its model. Afterward, Hadzi – Nikola Zivkovic made the third version according to the expert project design whose author was Giuseppe Casano. The works were done by the entrepreneur Karel Tzasni. As a result “an interesting monument of local Romanticism architecture was made of the beautiful and flowery Baroque well-tower of the Sabac church” (Kolaric, 1974).

Karadjordjeva Street is the main city traffic artery. Beginning from the crossroads, it includes the “Zeleni venac” Hotel, the National Bank Building, the House of Arambasic, the Building of the former Sabac cooperation farm “Kosnica”, the Building of Craftsmen House (the National Theatre today) and the building of “Janko Veselinovic” Primary School from 1887. The new and modern look of this street came with the private houses built after the First World War, including the house of the soap maker Zak Jakov in Eclecticism design (no. 32), the builder-contractor Milenko Bosiljic (no. 37), the children’s doctor Borivoje Tiric, etc (Markovic, 1996).

Kamicak is a craftsmen-trade quarter, a part of the old Sabac. It stretches from the “Kamicak” Market to the Macvaski Square (former Macvanska Wheat Market). It was spontaneously formed during the First World War. The area stretching from the Macvanska Market to the former bridge on Kamicak was called Macvanska St. during 60s of the 19th century (Gornji Sor before). The street had the cafés, restaurants and shops of the old handicrafts, including leather craftsmen, rope makers, tailors, cobblers, dyers, potters, candle makers, confectioners, wagon makers shops. The “First Serbian Workshop for Cars, Carriage and Coaches” owned by Joca Anic was located right there, by the bridge. This part of the city keeps living up to today, although modern times brought the vanishing of old handicrafts, which has been the main reason for the change of the buildings appearance that has destroyed the structure and image of this place. This part of the city, directly leaning on the market place, has preserved the market atmosphere and it still has the shops functioning in the field of trade, service handicrafts and catering with the necessary changes brought by modern times. According to T. Markovic (1886), with the aspect of the variety of architecture images, “it is necessary to preserve such areas which appear similar to Bascarsija in Sarajevo or Bitpazar in Skoplje”.

Other squares in Sabac have mainly transit character and are still to be arranged. The Monument of Jevrem Obrenovic is planned to be erected on the *Cvetni Square*. There is also a long-standing initiative for the monument of Pop Luka Lazarevic to be erected on the Square in front of Zorka Building and the “Saran” Restaurant in Donji Sor (two streets intersecting – Pop Lukina and Milosa Pocerca Streets, formerly called “Sanin Sor”, the place of so called “Small Market”). *Macvanski Square*, between the new department store and old bus station, got the name after the Wheat (Macva) Market, where mainly crops were sold during the 19th century. The monument of the most famous person from Sabac, Laza Lazarevic, is located on the *Djacki Bataljon Square* by the Big Park. The Svetlosti Square, in front of the railway station, pictured as “the port to the city” where every street leads to the centre, present the sculpture that carries the digital clock.

Potentials for Architectural Resources Usage in Tourism

There are a few aspects of usage of architectural resources in tourism:

1. *Cognitive tourism* – Cultural-historic potential of the architectural heritage of Sabac is comprehensive and various. It can serve as a subject of education and learning at all levels of human knowledge. The mentioned buildings being the persuasive evidence of Sabac development through history will be unavoidable in all future researches of the city architecture, as well as interpretations of works of its most significant authors.

2. *Complementary tourism resource* that enhance and increase the quality and attractivity of the other tourism resources in the city and its surroundings.

3. *Place or stage for cultural events*. Those old, well-preserved buildings, apart from their architectural values have their functions in the cultural life of the city. It is not a coincidence that the main culture centres in the summer in Sabac are the Sabac Fortress and Gospodar Jevremova Street. The Fortress has been reconstructed and adapted and it gains the culture and tourist-catering function. It hosts the Sabac Summer Festival, which is the main event of the tourism, cultural and entertainment events in the city during the summer. Occasionally, the architectural resources can have a certain importance in historic events or literature stories, which can be the base for tourist visits – as to the Administration Building in Vladimirci.

4. *Making of souvenirs and models*. The souvenirs are the objects that bear the special mark of the destination of their origin. The authenticity and fast recognition are the main features of the most souvenirs (Ivkov-Dzigurski et al., 2008). Besides “Civijasi”, linked with an event organised in Sabac, the souvenirs might include the model of Jevrem’s Residence, as well as other architectural details recognisable as the symbols of Sabac.

5. *Accommodation base*. Some of old buildings can be rearranged for the accommodation of tourists. Tourists would stay in them because of their specific atmosphere, sense of the past times; they present romantic analogies and rouse emotions.

Conclusion

Cultural-historical heritage, and in that context architectural tourist resources as well, should represent one of the main marketing factors in future tourism development of the city of Sabac (Western Serbia). Architectural objects of Sabac were admired by travel writers in XIX c. and the first half of XX c. In 1888, Felix Kanic visited Sabac and called it “Little Paris”. This paper highlights architectural cultural-historical monuments, which have great significance for expanding the tourist offer and raising its attractiveness. Sabac is one of the most important tourist and cultural centres in Western Serbia, which may base its tourism offer on promotion of the cultural and historical heritage, especially urban architecture, combined with cultural, entertainment, sports, and other tourist and recreational activities.

References

See References on page 80